

Громадянське суспільство у старих і нових державо-членах ЄС. Ідеологія, інституції та просування демократії¹

Анотація

У статті вивчається важливість просування “громадянського суспільства” як складової нових форм управління, що їх пропонують запровадити в ЄС та його державах-членах. Концепція громадянського суспільства мала різне значення в еволюції старих і нових посткомуністичних держав-членів ЄС. “Громадянське суспільство” аналізується як форма політичної координації при капіталізмі; як реформістська ідеологія опозиційного процесу при комунізмі; як політика, що легітиміє демократизацію; як ідеологічна складова неолібералізму в процесі розширення Європейського Союзу. У статті пропонується модель, яка дає змогу диференціювати роль дискурсу громадянського суспільства у трансформації державного соціалізму. У постсоціалістичних суспільствах процес просування демократії включав підтримку громадянського суспільства. У статті показано й емпірично проаналізовано істотні відмінності природи організацій громадянського суспільства в державах-членах ЄС (нових і старих) і постсоціалістичних країнах. Ці дані вказують на важливі зміни в нових країнах-членах ЄС. У постсоціалістичних країнах, де традиційні форми правління послаблені, організації громадянського суспільства вирізняються значимими структурними вадами, зокрема стосовно ефективності асоціацій громадянського суспільства як агентів процесу демократизації, а також вираження й обстоювання суспільних інтересів. Тому подальший розвиток форм участі й управління в рамках громадянського суспільства є частиною неоліберальної економічної і політичної програми. Таким чином, в політиці ЄС слід приділяти неабияку увагу зміцненню демократичних державних форм управління та координації.

Ключові слова: громадянське суспільство, Європейський Союз, просування демократії, держави-члени ЄС, неолібералізм

---

¹ Автор вдячний за підтримку з боку Проекту ЄС “Нові режими управління” (NEWGOV) CITI-CT-2004-506392 і особисто Гейко Плейнесу — організатору команди дослідників, членом якої був автор.

1. Вступ

Громадянське суспільство — одна з головних тем дискурсу, що стосується переходу суспільств колишніх європейських соціалістичних держав до капіталізму, а також складова “нових режимів управління”, запропонованих Європейським Союзом.

У першій частині цієї статті розглянуто різні значення, що їх надають цьому терміну, і стверджується, що його просування взаємоузгоджене з політичними й економічними інтересами його проповідників. Ставлення класів та еліт до просування громадянського суспільства на політичній мапі старих держав-членів ЄС протиставлено такого роду ставленню у суспільствах колишніх соціалістичних держав. Відмітною рисою просування громадянського суспільства є спроби політичних еліт зберегти легітимність певних типів інституцій. У постсоціалістичних суспільствах вони є засобом забезпечення демократичної легітимації в процесі переходу до капіталізму, а в Європейському Союзі — установлення “нових форм управління” задля надолуження відчутного “дефіциту демократії”.

У другій частині статті розглянуто дані численних ціннісних досліджень і доповідей НУО. Показано, що початкові форми суспільної координації у старих і нових державах-членах ЄС суттєво різняться. “Просування демократії” — процес, в якому важливу роль відіграє громадянське суспільство. У статті стверджується, що природа громадянського суспільства ґрунтується на двох різних сукупностях відносин: органічних і механічних. Стверджується, що просування громадянського суспільства в постсоціалістичних державах було частиною неоліберального бачення, що передбачало демонтаж соціалістичної держави й легітимацію нових форм перерозподілу благ. Одначе стартові умови в постсоціалістичних державах були несумісні з установленням автономних асоціацій громадянського суспільства. Можливо, певна альтернативна політика мала би посприяти спрямуванню ресурсів на зміцнення наявних структур і форм участі в місцевих і регіональних органах влади.

До колапсу державного соціалізму участь громадян у демократичній політиці обговорювалася в термінах представницької демократії, і поняття “громадянського суспільства” відіграло відносно незначну роль у політичному аналізі західних суспільств¹. Понад те, цей концепт неоднозначний та ідеологічно претензійний. У найзагальнішому смислі, поширеному в політологічному дискурсі, громадянське суспільство розуміють як соціальний простір між індивідами, первинними групами (сім’єю) та політичною владою (державою). З точки зору багатьох теоретиків громадянського суспільства, цей простір повністю заповнюють автономні асоціації й інсти-

---

¹ Вивчення кількох соціально-політичних енциклопедій і словників, виданих до 1980 року, показало, що термін “громадянське суспільство” згадується рідко. Приміром, Словник сучасної думки Алана Баллока та Олівера Стеллібрасса (1977) містив 4000 ключових термінів, але “громадянське суспільство” тут не згадувалося. Аналогічним чином цю концепцію ігнорує Словник соціальних наук Джуліуса Гулда і Вільяма Л. Колба (1964).

туції, від приватних економічних корпорацій до добровільних асоціацій взаємодопомоги. У ліберальних демократіях громадянське суспільство вирізняється автономністю цих проміжних груп від сфери діяльності держави.

Соціологічні інтерпретації розглядають структурну диференціацію сучасного суспільства і виокремлюють на її основі різні сфери соціального життя, що є взаємозалежними і взаємодіють одна з одною: економічну систему, науку й освіту, мас-медіа, культуру. Ці сфери взаємодіють із сім'єю та політичною системою, державою. Відмітною рисою громадянського суспільства є те, що воно являє собою “солідарну сферу, в якій поступово увиразнюється і, деякою мірою, нав'язується певний тип універсалізувальної спільності” [Alexander, 1998: р. 7]. Александер розглядає громадянське суспільство як деякий незалежний набір громадянських зв'язків із власними “культурними кодами і наративами в демократичній ідіомі” [Alexander, 1998: р. 7]. Елементи громадянського суспільства розглядаються не як “автономні” і незалежні від інших складників суспільства, а як такі, що взаємодіють з іншими сферами суспільства (у тому числі державою), впливаючи на них і підпадаючи під їхній вплив. Схожих поглядів дотримується Кріс Ганн, який критикує західну модель (де елементи фактично “автономні”) і постулює необхідність “розуміти громадянське суспільство у співвіднесенні, радше, з моральною спільністю; із проблемами відповідальності, довіри й кооперації, що стоять перед усіма групами. У цьому сенсі всі людські спільноти переймаються побудовою власних варіантів громадянського суспільства...” [Hann, 1966: р. 20]. Перевага такого теоретичного підходу полягає в тому, що він не привілеює якусь одну форму чи парадигму “громадянського суспільства” і не визначає його в термінах ринку та загарбницького індивідуалізму, одночасно охоплюючи “обопільні асоціації”, неформальні мережі та форми взаємодопомоги.

Критики, які розглядають це питання з історичної точки зору, зв'язують виникнення громадянського суспільства із розвитком капіталізму і вважають, що його формування ґрунтувалося на буржуазії. Вони роблять акцент на економічній формації, що характеризується приватною власністю і постійним пошуком прибутку, реалізовуваним через ринок. Елвін Голднер зазначає, що “соціальні структури громадянського суспільства були *не* самостійними сутностями, що генерували буржуазне суспільство, а радше формами, в яких виникло буржуазне суспільство. Тобто вони *були не творцями класу буржуазії, а його продуктами*” [Gouldner, 1980: р. 355]. Монтаж інституцій не був ідеологічно автономним, оскільки законодавство забезпечувало дотримання прав приватної власності й уможливило накопичення капіталу. На відміну від теорії Александера, де диференційовані сфери є “взаємозалежними і взаємопрониклими”, тут капіталістична економіка домінує над іншими сегментами, або детермінує їх.

У всіх трьох інтерпретаціях громадянське суспільство має три головні складові: простір між індивідом (і сім'єю) і державою; ґрунтовану на приватній власності та ринку економіку; і певний набір цінностей і норм, що включає легітимізаційні концепції свободи і демократії. Є суттєва відмінність

між теоретиками, які включають економічні інституції в громадянське суспільство, та авторами (в тому числі відповідальними за вироблення політики ЄС), які звужують цей термін до різноманітних форм соціальної асоціації і вважають інституції “ринку” (так само, як і держави) відокремленими від “громадянського суспільства”. Ліберально-демократична концепція передбачає, що асоціації мають автономний характер і, як наслідок, сприяють політичному плюралізму.

Західні ліберально-демократичні концепції громадянського суспільства базуються на ідеях прав особистості, тоді як у багатьох східноєвропейських суспільствах, особливо в Росії й Україні, поширенішими є більш колективістські соціалістичні поняття про права. Як відзначили Полліс і Шваб, “лише у західних капіталістичних державах зі спільним історичним розвитком і єдиною філософською традицією існує концепція прав особистості, що протистоять і є первинними стосовно держави. І лише в цих країнах політичні та громадянські права тією чи іншою мірою втілено в життя. Більшість незахідних держав, найчастіше внаслідок комбінації культурних й ідеологічних причин та політичних пріоритетів, зумовлених потребами економічного розвитку, не приділяють особливої уваги політичним і громадянським правам, ба навіть зовсім ігнорують їх” [Pollis, Schwab, 1979: p. xiii]. Такі дослідники наголошують взаємозв’язок і взаємозалежність між певними доктринами про права людини і соціальними, політичними й економічними структурами, в яких вони втілюються. Як наслідок, права людини мають не універсальну, а приватну значимість. У колишніх соціалістичних суспільствах пріоритет надавали економічним правам, правам на добробут і на участь у розподілі доходів, що зрештою й набуло розвитку, хоча в цих країнах на момент здійснення соціалістичних революцій існували у ліпшому разі лише рудименти прав особистості. Пізніше ці ідеї тією чи тією мірою впроваджувалися і/або копіювалися в країнах Центральної і Східної Європи. Класифікацію, що демонструє відмінності між індивідуалістськими і колективістськими типами прав, наведено далі (див. табл. 1). У результаті політичні діячі, які намагаються “створити громадянське суспільство згори”, стикаються з двома різними концепціями прав.

Порівняно недавня апологія автономного типу громадянського суспільства, який слід заохочувати, створювати і навіть “виготовляти” [Howell, 1999], тісно пов’язана із розвитком процесів у суспільствах колишніх і постсоціалістичних держав, а в Європейському Союзі — з “дефіцитом демократії”, пов’язаним з електоральними процесами і представництвом в органах влади. Для розуміння динаміки й неоднозначності ролі громадянського суспільства варто зважати на різноманітні інтереси та цілі всіх причетних до просування громадянського суспільства. Побудову громадянського суспільства в постсоціалістичних країнах слід аналізувати в контексті процесу перетворень: формування нових держав, запровадження ринкових відносин і приватизації активів, переформатування міжнародних відносин. У цій статті я спробую сформулювати траєкторію формування політики, в якій утілюються різноманітні структури й ті смисли, що їх набувають асоціації громадянського суспільства у старих і нових державах-членах ЄС.

Таблиця 1

Індивідуалістські та колективістські права

Індивідуалістська органічна солідарність	Колективістська механічна солідарність
Права мають індивіди	Права мають групи і класи
Права первинні і протистоять державі	Права визначаються і реалізуються державою
Дотримання прав забезпечується шляхом висування індивідами вимог до держави	Дотримання прав забезпечується адміністративними діями
Наявність прав розглядається як відсутність втручання з боку інших індивідів й інституцій	Набуття прав є результатом позитивних дій інституцій і держави

Передбачається, що громадянське суспільство має кілька функцій, кожна з яких пов'язана з певними диспозиціями класів та еліт, а також типами легітимності, політики і результатів. Я вирізняю чотири основні функції: складову капіталізму (див. схеми 1А, 1Б), ідеологію реформ (див. схему 2), демократичну політику (схема 3) та ідеологічну складову неолібералізму (схема 4).

2. Траєкторія формування і перетворення політики

Вельми спрощений спосіб аналізу цих різних диспозицій і результатів упровадження громадянського суспільства полягає у вивченні того, як саме структури і процеси викликають до життя ті чи інші інтереси й диспозиції, що ведуть до вироблення певної політики. Такий аналіз має увиразнити контури траєкторії процесу перетворень і наслідки просування громадянського суспільства.

Розроблення політики — це послідовний процес, що складається із п'яти основних етапів: вихідні форми координації → диспозиції → легітимація → політика → результати. Результати, своєю чергою, впливають на структури і визначають наступний набір диспозицій, легітимацій тощо¹.

Під впливом базових структур (на макрорівні це капіталізм, державний соціалізм у їхніх різних формах) у людей формуються певні очікування залежно від їхнього місця в соціальній структурі, з яких випливають неоднорідні ідеологічні й політичні диспозиції, що можуть набувати різноманітних форм: прийняття наявних структур, вимога незначних коригувань політики чи незадоволення, що виливається у схильність до реформ (у крайніх випадках — до суттєвих політичних змін, таких як зміна устрою). Політична дія є наслідком цих диспозицій і вимагає легітимації в термінах ідеології. Якщо диспозиції виливаються в ефективну дію, це позначається на структурах і формах координації.

¹ Цей аналіз здійснено під впливом ідей Волтера Карлснеса.

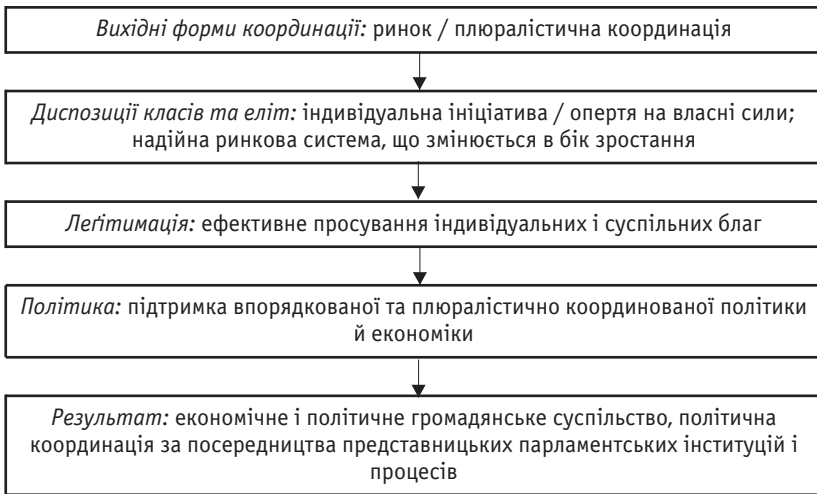

Схема 1А. Громадянське суспільство на політичній мапі старих держав-членів ЄС

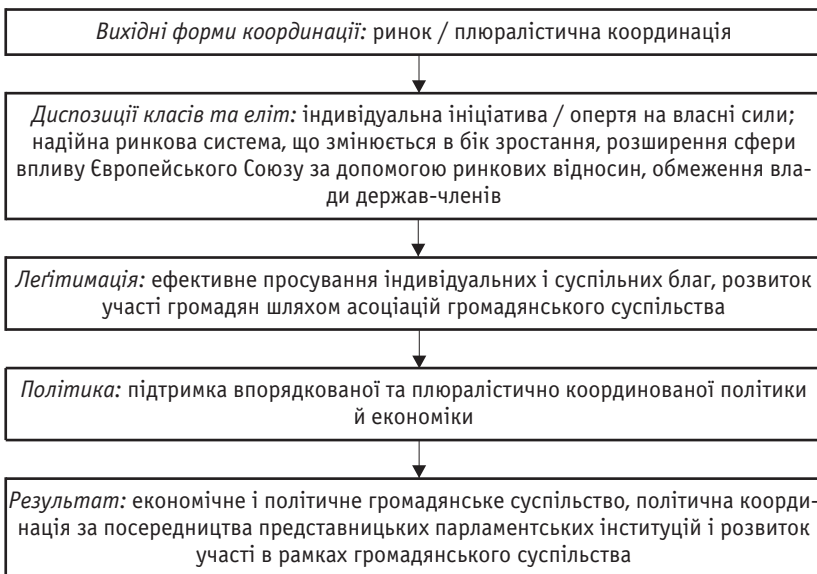

Схема 1Б. Громадянське суспільство на політичній мапі Європейського Союзу

Можна переформулювати наші питання з точки зору громадянського суспільства й запитати, як дискурси громадянського суспільства співвідносяться з диспозиціями і політикою акторів і яким є їхнє місце в описаній траєкторії. Зрештою з'ясується, що траєкторії перетворень, які охоплюють громадянське суспільство, істотно різняться.

Капіталізм у розвинених західноєвропейських капіталістичних країнах (у даній статті під цим я маю на увазі старі держави-члени ЄС) має тривалу і безперервну історію. У таких державах уже давно закріплено право на приватну власність, економічні ринки, плюралістична поліархічна політична

координація за допомогою парламентських процесів — іншими словами, закріплено інституції економічного і політичного громадянського суспільства. Як показано на схемі 1А, в цих країнах передбачаються інституції, що забезпечують координацію, легітимацію і стабільність капіталістичних суспільств. У цьому контексті форми громадянського суспільства були відносно автономними і взаємодіяли з політичними й економічними інституціями. Демократизація, елементом якої вважають громадянське суспільство, здійснювалася паралельно з переведенням економіки на ринкові рейки, приватизацією активів і залученням у світову економіку. Політичні інституції (партії, групи за інтересами всередині громадянського суспільства, парламенти) у старих членах ЄС мали захищати населення від дестабілізаційних ефектів розширення вільного ринку. Вони намагалися запровадити соціальні механізми захисту малозабезпечених груп і якийсь час їм вдалося з цим більш-менш успішно впоратися.

Однак на рівні Європейського Союзу представництво й участь у формуванні політики набувають дещо іншої форми, за якої просування громадянського суспільства відіграє важливішу роль. Прийняття ЄС асоціацій громадянського суспільства як засобів громадянської участі виявилось відповіддю на широку критику інститутів ЄС за “дефіцит демократії”¹, докладний розгляд якої виходить за рамки цієї статті. Відсутність ефективних процедур забезпечення представництва “електорату” в органах влади, брак політичних партій європейського рівня, низька явка на загальноєвропейських виборах і розчарування людей змусили ЄС перейти до більш “учаскової” форми демократії, ґрунтованої на асоціаціях громадянського суспільства. “Громадянський, політичний і соціальний діалоги” можуть сприяти демократичному процесу. Європейський Союз “[виступає за підвищення] ролі добровільних організацій і фондів у Європі”, його політичною метою є “налагодження згодом усталеного громадянського діалогу на європейському рівні, що стане повноправним доповненням до політичного діалогу із національною владою і соціального діалогу із соціальними партнерами” [СОМ, 1997: р. 241] (цит. за: EU, 1999).

Застосування “нових режимів управління” (НРУ) охоплює “широкий спектр різноманітних політичних процесів, таких як відкритий спосіб координації, добровільні домовленості, вироблення спільних норм, регуляторні мережі, регуляторні агенції, регуляція за допомогою інформації, порівняльний аналіз, колегіальний огляд, моделювання, політична конкуренція і неформальні угоди” [Scientific Objectives, s.a.]. “Асоціації” громадянського суспільства напевно є одним із найголовніших “нових режимів управління”. І справді, розвиток такого типу асоціацій є однією з політичних цілей розширеного Європейського Союзу [EU, 1999]. Як частина нових режимів управління, асоціації громадянського суспільства мають функціонувати неієрархічно і залучати приватних акторів до участі у формуванні й запровадженні політики [Borzel et al., 2008: р. 4]. Таким чином, політичні мапи

---

¹ З цієї теми є маса літератури, яку в даній статті розглянути немає можливості. Рекомендую звернути увагу на працю Беллами та Ворлея [Bellamy, Warleigh, 2001], а також на дослідження Галлера [Haller, 2008], передусім розділи 1, 8.

старих держав-членів ЄС і Європейського Союзу загалом з укоріненим у ньому громадянським суспільством децю різняться.

3. Мапа громадянського суспільства на ранніх етапах перетворень у Центральній та Східній Європі

У колишніх суспільствах державного соціалізму значення і значущість громадянського суспільства із плином часу змінювалися. У термінальний період державного соціалізму дискурс громадянського суспільства виник у реформістських рухах і кинув інтелектуальний виклик структурі та процесу державного соціалізму. Ті, хто бажав змінити параметри соціалістичної системи, змогли легітимувати свою позицію завдяки цьому дискурсу. Власне, громадянське суспільство легітимувало незалежну від держави сферу діяльності й зажадало суттєвих зсувів організаційних принципів (від механічних до органічних, див. табл. 1). Вибір типу “громадянського суспільства”, яке пропонувалося сформувати, обґрунтовувався політичною сферою, позаяк легітимував права певних верств суспільства на незалежну від держави діяльність. Через відсутність автономних (не спонсорованих державою) асоціацій за державного соціалізму вони не могли стимулювати реформу, але виявилися її наслідком. Як показано на схемі 2, стартовими умовами були державна координація й адміністративний розподіл благ. У період, що передував перетворенням, “громадянське суспільство” було не структурою інституцій, а ідеологією, яка легітимувала диспозиції реформаторів змінити режим. “Громадянське суспільство” (у сенсі автономних асоціацій) не спричинило зміни, однак ідеологія громадянського суспільства легітимувала зміну режиму. Результатом виявилися деєтатизація і, попервах, гібридні форми координації. (Пізніше, як уже зазначалося, коли реформи привели до позитивних результатів, “громадянське суспільство” стало політичною метою, чимось, вартим розбудови.)

Тут можна відзначити кілька суттєвих розбіжностей між старими і новими постсоціалістичними країнами-членами ЄС. По-перше, від початку громадянське суспільство було запозичене у капіталістичних в економічному сенсі й поліархічних у політичному плані розвинених країн як ідеологія для легітимації опозиції соціалістичній державі. По-друге, акцентувалося просування політичного громадянського суспільства, тоді як історія переходу від феодалізму до капіталізму свідчить, що спочатку було побудоване економічне громадянське суспільство, яке стало підґрунтям для формування політичного громадянського суспільства. Реформатори в нових постсоціалістичних державах прагнули створити (поліархічні) форми політичної координації. По-третє, повноваження державної влади в соціалістичних країнах були значно ширші, ніж у країнах Заходу, і цей порядок треба було зруйнувати. По-четверте, західноєвропейські держави (мабуть, за винятком Західної Німеччини та Австрії, які пережили повоєнні перетворення) були добре вкоріненими в плані легітимності і виконували роль координатора між капіталістичною економікою та суспільством. Там асоціації громадянського суспільства працювали в контексті усталених державних апаратів. Натомість у нових державах-членах, принаймні на перших етапах

постсоціалістичного періоду, діяльність держави сприймалася як нелегітимна.

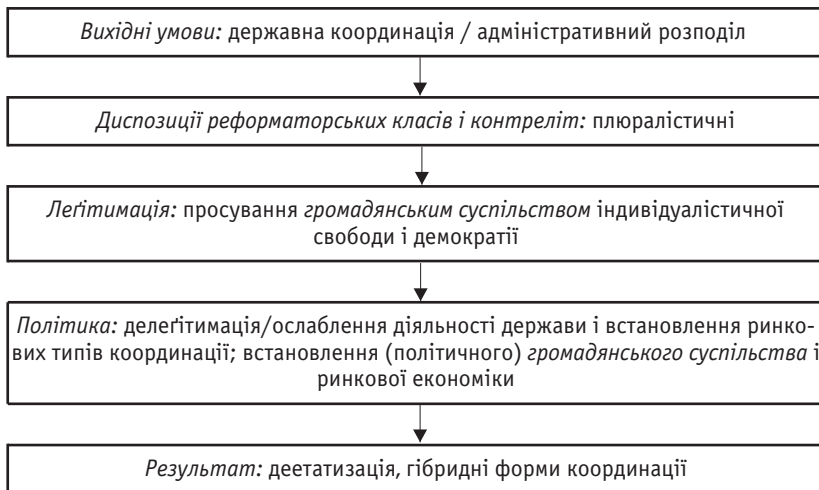

Схема 2. Громадянське суспільство в суспільствах державного соціалізму як агент реформ

Диспозиції реформаторів (як внутрішніх щодо суспільства, так і закордонних) передбачали ослаблення державних форм і становлення політичного громадянського суспільства (а зовсім не різновиду “народних асоціацій”)¹. У трансформаційному постсоціалістичному суспільстві політика громадянського суспільства зсунулася в сферу економіки, де не тільки легітимувала приватизацію державної власності, а й підірвала прийняту в соціалістичних державах практику соціальної мобільності. Метою цієї політики було згорнути не тільки гегемонію влади держави, а й її діяльність у сфері забезпечення загального добробуту.

Усе це вкупі й задало рамки, в яких мало відбуватися просування демократії. У старих державах-членах нові типи демократичного управління (ініціативи NEWGOV) були відповідями на зовсім інші економічні й політичні вимоги, зокрема потребу в розширенні громадянської участі в контексті “дефіциту” демократичного представництва. Діяльність автономного громадянського суспільства відіграла органічну роль і розвивалася із наявних асоціацій, що мали соціальну базу. Якщо неоліберальна політика деетатизації, маркетизації та приватизації звузила сферу діяльності держави, в ЄС національні держави залишаються порівняно сильними. У цьому контексті нові режими управління, запропоновані елітами ЄС, послаблюють координаційну роль держави через свою політичну діяльність “на базі суспільства”. Цю політичну мапу показано на схемі 3.

¹ Петра Ракузанова та інші [Rakusanova, 2008: р. 9] показали, як змінилися погляди еліт-інсургентів (Гавела і Клауса) на “громадянське суспільство” після приходу їх до влади.

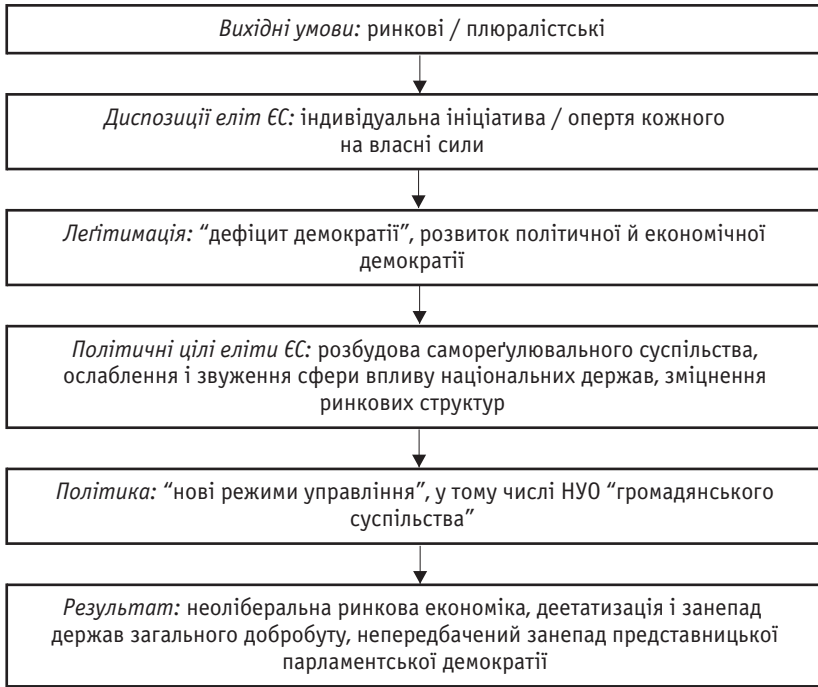

Схема 3. Громадянське суспільство в старих державах-членах ЄС: траєкторія формування демократичної політики

У нових державах-членах ЄС контекст був зовсім іншим. У переліку початкових умов були відсутні розвинені капіталістичні економічні та політичні структури. Ініціатива введення нових режимів демократичного управління виникла в гібридному суспільстві — суспільстві з елементами ринку, але з рудиментарними поліархічними структурами і дуже слабкими представницькими інституціями. Джерелом диспозицій еліт у період перетворень був ЄС, в якому правила еліти, підзвітні тодішнім державам-членам і законодавство якого визначало умови надання членства. От чому траєкторія формування демократичної політики стала результатом закликів зовнішньої ЄС еліти до створення громадянського суспільства. Стисло цю послідовність можна зобразити так (див. схему 4).

У цьому контексті громадянське суспільство довелося розбудовувати політичним елітам посткомуністичних країн з допомогою закордонних спонсорів. Тож як у цьому разі відбувався подальший процес формування громадянського суспільства і які відмінності спостерігалися при цьому між старими і новими членами ЄС? Для відповіді на це питання перейдемо до розгляду громадянського суспільства у формі емпіричної суспільної форми¹.

¹ Детальніше це питання розглянуто в: [Lane, 2009; Sissenich, 2008; Rakusanova, 2008].

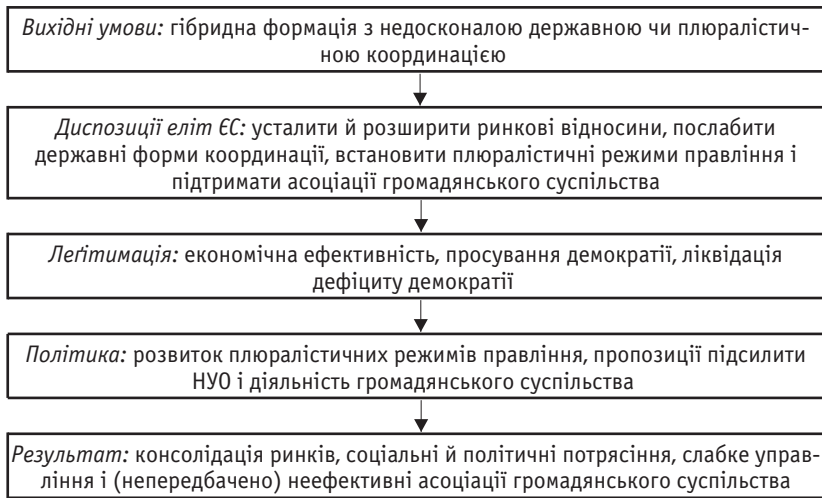

Схема 4. Громадянське суспільство в нових державах-членах ЄС: траєкторія розвитку нових режимів демократії як інструменту неолібералізму

4. Громадянські суспільства в нових і старих державах-членах ЄС

Докладні порівняльні дані щодо розбудови громадянського суспільства в центральній- і східноєвропейських країнах-членах Європейського Союзу були зібрані в перебігу Європейського соціального дослідження, Європейського дослідження цінностей і Всесвітнього дослідження цінностей¹, а також Агенцією США з Міжнародного Розвитку (АМР США)². Необхідно враховувати, що цю статистику збирають для потреб замовників, тому визначення, класифікації та методи збирання даних підібрано так, як було потрібно їм³, а отже, інтерпретувати її слід з великою обережністю. Але якщо взяти всі ці джерела вкупі, можна отримати уявлення про сильні й слабкі сторони громадянського суспільства у новостворених посткомуністичних країнах.

Всесвітнє дослідження цінностей 1995–1997 років продемонструвало, що у 13 посткомуністичних країнах рівень участі значно нижчий, ніж у восьми “старих демократіях” (США, Австралія, Швеція, Фінляндія, Японія, Норвегія, Швейцарія, ФРН). В останніх показник членства в організаціях становив 2,39 на душу населення, а в перших — лише 0,91. У Македонії на НДР цей показник був найвищим (1,5), в Угорщині — 1,0, у країнах колишнього СРСР — нижчий за 1⁴.

¹ Див.: <http://www.worldvaluessurvey.org/>

² Дані взято з “Індексу усталеності НУО” за 2003 рік. Більш докладну й новітню інформацію можна знайти на сайті АМР США (http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/index.htm).

³ Див., наприклад, критику в: [Irvine et al., 1979: p. 113–129].

⁴ Дані зібрано М. М.Говардом (див.: [Howard, 2003: ?h. 4]).

Пізніше Європейське дослідження цінностей (1999–2000) можна використовувати як базис для порівняння нових і старих членів Європейського Союзу. На рисунку 1 показано питому вагу людей, які у 1999–2000 роках перебували в лавах політичних партій і профспілок у різних країнах ЄС. Для спрощення порівнянь було обрано лише три старі члени ЄС (Велика Британія, Німеччина та Іспанія), які порівнювалися з новими членами ЄС (включно з даними щодо Румунії, але крім Болгарії) і чотири постсоціалістичні країни (Хорватія, Білорусь, Україна і Росія), які було взято як ілюстрацію ситуації в країнах, що залишилися за бортом ЄС. Оскільки країни всередині різних груп істотно різняться, як медіану використовували усереднене значення для кожної групи.

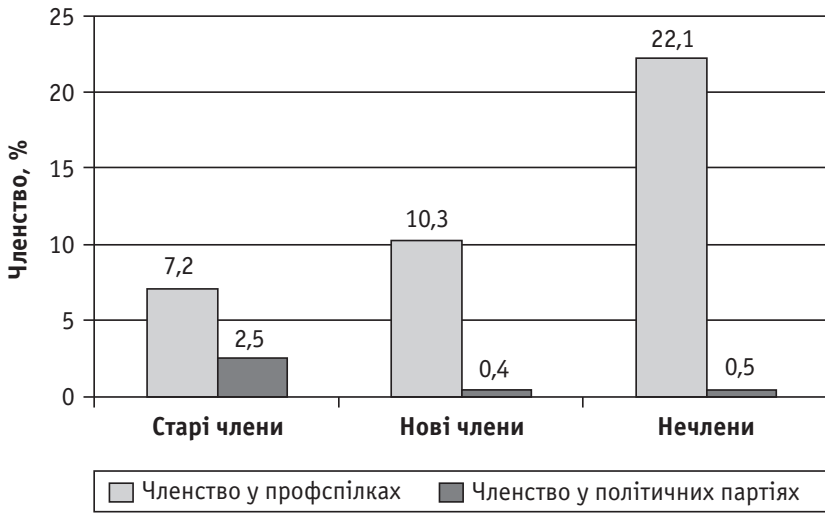

Рис. 1. Питома вага членів профспілок і політичних партій залежно від членства в ЄС, 1999–2000

Джерело: [Halman, s. a.].

У контексті типів членства в профспілках і політичних партіях дослідження демонструє важливі відмінності між старими демократями і посткомуністичними країнами. Можливо, когось здивує, що в нових державах-членах ЄС рівень членства в профспілках вищий, ніж у старих. Однак слід зважати на те, що постсоціалістичні країни зберігають відбиток патерналістського профспілкового руху, котрий як елемент держави загального добробуту гарантував соціальне забезпечення, тоді як на Заході профспілки виконують радше економічну роль. Це вдала ілюстрація викладеної вище точки зору, згідно з якою суспільства державного соціалізму ґрунтувалися на солідарності “механічного”, а не “органічного” типу. А от якщо взяти до уваги політичні асоціації, увиразниться реальна і глибша прірва. В усіх нових державах-членах ЄС рівень членства в політичних партіях нижчий за 1%, причому в Естонії, Литві і Словаччині він надзвичайно низький (0,2% респондентів і нижче). Водночас у трьох старих членах ЄС рівень членства перевищує 2%, а в посткомуністичних державах-нечленах ЄС — приблизно такий само, як у нових, навіть дещо вищий. Очевидно, в процесі деєтатизації

комуністична партія-гегемон (або її аналог) була дискредитована (а іноді й оголошена поза законом) і зрештою не була замінена іншими, більш спонтанними й “автономними” політичними асоціаціями.

Автономність асоціацій багато в чому залежить від обсягу їхніх активів і фінансових засобів. У перебігу Європейського соціального дослідження (2002–2003) людям ставили запитання стосовно їхніх фінансових внесків у різноманітні типи добровільних організацій. Перевага цього дослідження в тому, що воно дає змогу порівняти між собою західноєвропейські країни з різноманітними типами організацій громадянського суспільства і структурами, що їх підтримують. Рисунок 2 унаочнює питому вагу респондентів, які надавали фінансову допомогу різноманітним асоціаціям (ми обрали тільки дані, що стосуються політично зорієнтованих видів діяльності: профспілки, підприємницькі/професійні організації, політичні партії і наука/освіта, але наведене середнє значення обчислювали щодо всіх типів добровільних асоціацій). Для ілюстрації відмінностей було відібрано шість країн. Можна помітити, що нові члени ЄС відчутно відстають від Великої Британії та Німеччини за рівнем внесків щодо всіх аспектів фінансової підтримки. Іспанії вони також поступаються, хоча й не настільки явно.

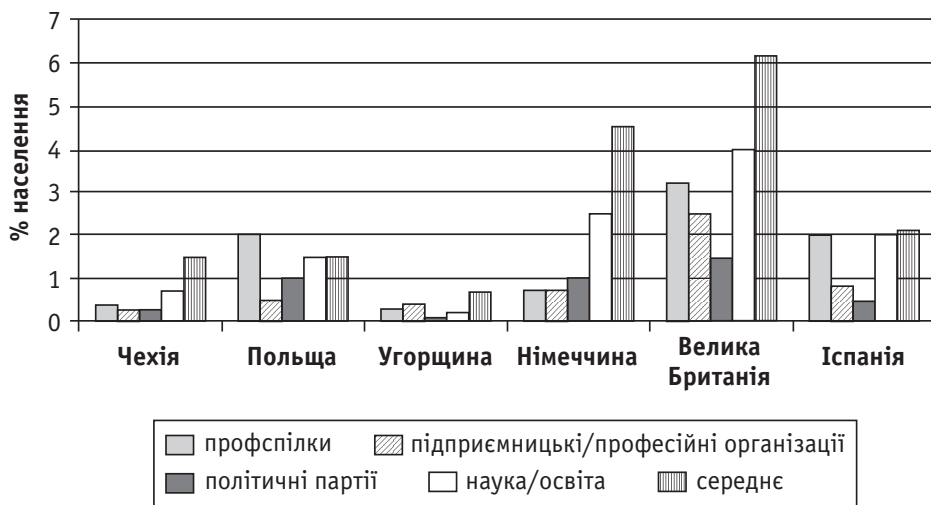

Рис. 2. Питома вага фінансової підтримки громадянами політично релевантних асоціацій (2002–2003)

Рисунок 2¹ ґрунтується на результатах опитування вибірки населення відповідних країн, згідно зі звітами Європейського соціального дослідження 2002–2003 років [Halpern, s.a.]. Цифри означають відсоток респондентів, які жертвували гроші цим організаціям упродовж попередніх 12 місяців, і є індексами ролі фінансових донорів (приватних осіб) у цих шести країнах.

Якщо розглядати організації громадянського суспільства в ширшому сенсі, співвідношення буде схожим. Неоплачувана волонтерська і правозахисна діяльність (у тому числі надання допомоги країнам “третього сві-

¹ Автор висловлює подяку Олександрі Лис за допомогу в побудові цієї діаграми.

тру”) — цілком надійні ознаки сили громадянського суспільства. Зібравши та проаналізувавши дані щодо всіх країн Європи¹, можна визначити медіани для старих членів ЄС, нових членів ЄС і постсоціалістичних суспільств поза межами ЄС (рис. 3). Дані датовані 2003 роком і відтоді не оновлювалися. В усіх постсоціалістичних країнах, крім Білорусі, рівень участі у правозахисних асоціаціях і спілках допомоги країнам “третього світу” нижчий за медіанний. У старих членах ЄС рівень участі у правозахисних асоціаціях і спілках допомоги країнам “третього світу” вищий у 9,5 раза, а рівень участі у волонтерських структурах — у 7,25 раза, що свідчить про “дефіцит громадянського суспільства” в нових країнах-членах ЄС.

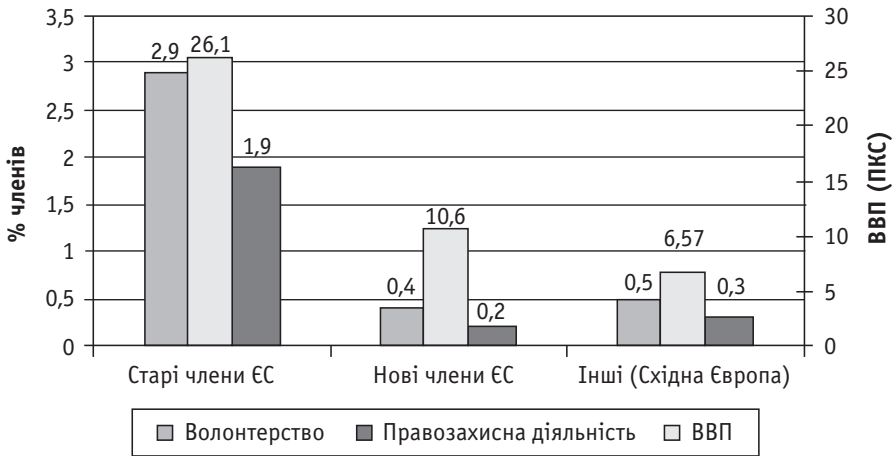

Рис. 3. Індекс участі у правозахисних і волонтерських організаціях порівняно із ВВП ВВП (ПКС) за 2002 рік — у тис. дол. США.

Участь у волонтерських і правозахисних організаціях та спілках допомоги країнам “третього світу” — у відсотках респондентів, які дали негативну відповідь.

До числа нових членів ЄС не ввійшли Болгарія і Румунія. До числа інших країн (не-членів ЄС) входять Росія, Білорусь, Україна і Хорватія.

Джерела: [Halman, s. a.]; [World Bank, 2004].

Медіани двох груп країн (старі та нові члени ЄС) показують, що у старих ВВП у 2,44 раза вищий. Не дивно, що спостерігається дуже висока кореляція між ВВП та рівнем участі в асоціаціях громадянського суспільства. Коефіцієнт кореляції між рівнем участі у волонтерських організаціях та ВВП становить 0,52, а між рівнем участі у правозахисній діяльності та ВВП — 0,62². Як правило, суспільства з активним громадянським суспільством процвітають, і громадяни мають значні запаси вільного часу та більші доходи. Проте загалом відставання нових центрально- і східноєвропейських членів ЄС за рівнем участі значно перевищує різницю за ВВП. ВВП усіх

¹ Див.: [Lane, 2006: p. 11–13].

² Розраховано автором за даними Європейського соціального дослідження [Halman, s. a.] та Звіту про світовий розвиток [World Bank, 2004]. Показники ВВП (ПКС) узято за 2002 рік.

постсоціалістичних країн, крім Словенії (яка відсутня на рисунку), нижчі за медіанне, і те саме можна сказати про рівень участі у волонтерських організаціях.

Друга добірка даних, що слугують індикатором політичної участі, стосується участі громадян у загальноєвропейських виборах. Тут дані знову однозначні: у середньому по ЄС явка становила 45,6%, при цьому в старих членах ЄС вона дорівнювала 52,9%, а в нових центрально- і східноєвропейських — 31,2% (Кіпр і Мальта враховуються в підсумкових сумах, наведених у тексті, але не показані на рис. 4).

Ці дані засвідчують наявність серйозного дефіциту участі у волонтерських організаціях із політичною “вагою”, що має серйозні наслідки для ефективності асоціацій громадянського суспільства як інструментів у процесах демократичної системи, а також для вираження й обстоювання суспільних інтересів. Ці кількісні дані слід кваліфікувати в контексті структури асоціацій, а також процесів, що сприяли або перешкоджали їхньому формуванню.

Агенція з міжнародного розвитку (США) зібрала дані про розвиток організацій громадянського суспільства в усіх центрально- і східноєвропейських країнах, а також в Євразії за період від 1999 року [USAID, 2006]. Їхні щорічні звіти складають на підставі даних, підготовлених співробітниками, які безпосередньо працюють в обстежуваних країнах. Хоча в цих звітах відсутнє всеосяжне порівняльне вимірювання рівня участі, вони дають підстави судити про організаційний характер асоціацій і державну політику щодо них. Вище вже зазначалася необхідність брати до уваги той факт, що ці звіти пишуть для АМР США і що було б наївно припускати відсутність упередженості на користь їхніх власних цінностей. Приміром, АМР США виміряло “життєздатність” неурядових організацій (НУО) у посткомуністичних країнах. Оцінка в межах 1–3 балів означає консолідацію суспільства в демократію західного типу, 3–5 балів — перехідний період, 5–7 балів — початок перехідного періоду. Підсумкова оцінка формується, виходячи з оцінок, які польові співробітники АМР США дають семи компонентам асоціацій громадянського суспільства: нормативна база, здатність до організації, фінансова спроможність, пропаганда, надання послуг, інфраструктура і суспільний імідж. Вивчення списку країн, що отримали найвищі оцінки, які відповідають “консолідованому громадянському суспільству”, дає уявлення про те, що саме актори, які визначають політику Заходу, вважають справжнім громадянським суспільством.

З огляду на слабкість громадянського суспільства, яку засвідчують наведені вище результати соціологічних досліджень, можна сказати, що у вимірюваннях, проведених АМР США, поріг “консолідованого громадянського суспільства” відносно низький. АМР США стверджує, що в нових країнах-членах ЄС (Чехії, Естонії, Угорщині, Латвії, Литві, Польщі, Словенії, Словаччині) “демократія західного типу” була побудована вже у 1997 році. Такі країни, як Росія й Україна, залишалися (станом на 2006 рік) на перехідному етапі. Цілком усі оцінки наведено на рисунку 5. Можна помітити, що ситуація із “життєздатністю” неурядових організацій у нових країнах-членах ЄС за період 1997–2006 років поліпшилася несуттєво. Є підста-

ви для висновку, згідно з яким ситуація, зафіксована в попередні роки указаними вище дослідженнями, змінилася не сильно.

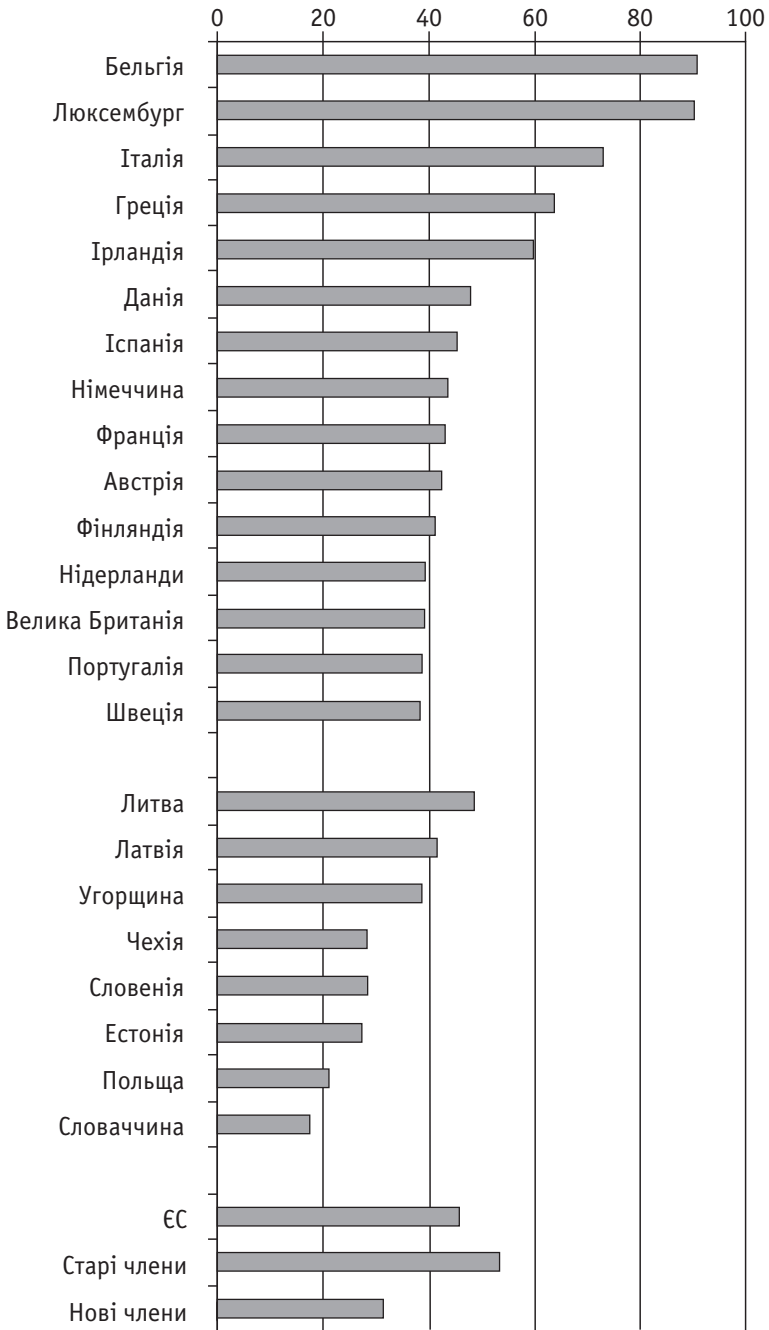

Рис. 4. Явка на загальноєвропейських виборах 2004 року (старі та нові члени ЄС)

Джерело: www.europarl.europa.eu/elections2004.

Вивчення щорічних звітів АМР США виявляє структурні вразливості організацій громадянського суспільства. До позитивних зсувів від моменту колапсу системи державного соціалізму можна віднести формування нормативної бази, поліпшення рівня підготовки особового складу і посилення впливу на процес прийняття рішень¹. Можна сказати, що організації громадянського суспільства стали “засобом набуття політичної сили”². Фінансова спроможність недостатня через низку причин: ресурси урядів закінчуються, рівень соціально-економічного розвитку неадекватний, підприємницький сектор слабкий, відсутня філантропічна традиція [USAID, 2006: р. 20]. Основним джерелом фінансування була і залишається спонсорська допомога, першою чергою з боку іноземних організацій. Багатьом організаціям, сформованим на кошти спонсорів, бракує прозорості, саморегулювання і незалежних форм фінансування. Політичні пріоритети таких організацій, як Міністерство міжнародного розвитку (ММР) Великої Британії, АМР США, Національний фонд розвитку демократії, Фонд “Відкрите суспільство” Дж.Сороса і “Freedom House”, не завжди збігаються з інтересами людей, які живуть у цих регіонах.

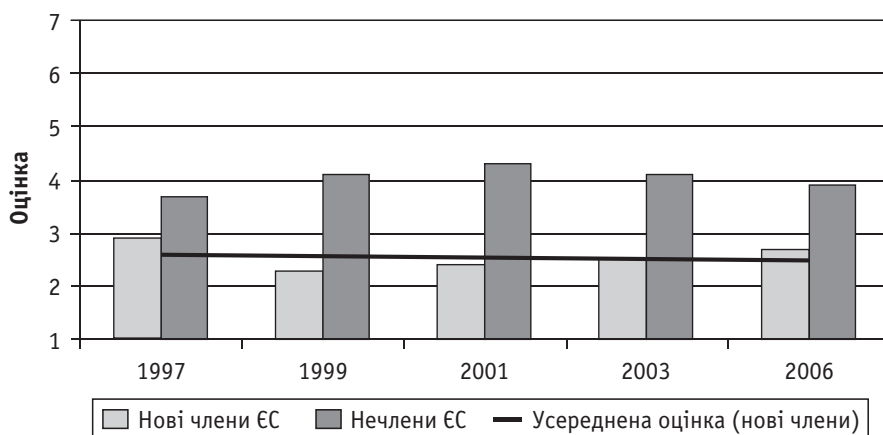

Рис. 5. Індекс життєздатності НУО АМР США, 1997–2006

Джерело: [USAID, 2006: р. 242]. Показник для нечленів — середнє для Росії та України. До числа нових членів не ввійшли Болгарія і Румунія. У 2006 році оцінка Болгарії становила 3,2, Румунії — 3,6

Існує потреба у більшій підзвітності НУО і громадянських служб (ГС), кількість яких зростає й чимало з яких засновані та фінансуються іноземними центрами. Самоусунення “довгострокових спонсорів, якими є АМР США та британське ММР... призвело до значного скорочення обсягів щорічної допомоги... сектору НУО” [USAID, 2006: р. 177]. У звіті за 2006 рік зазначається, що до 2004 року “переважна частина іноземних донорів пішла, а внутрішніх джерел фінансування, як і раніше, бракувало для підтримки

¹ Див. звіт Девіда Сталіка: [USAID, 2006: р. 36–37].

² Пояснювальна записка АМР США: [USAID, 2006: р. 2].

організацій громадянського суспільства” [USAID, 2006: р. 39]. Суттєва частка засобів¹ для НУО надходить із громадських фондів. Отже, стає зрозумілим, що фінансування з боку ЄС і національних урядів розглядається як необхідна умова досягнення цілей НУО.

Можна, ясна річ, запитати себе: чи варто такого кшталту цілі асоціацій громадянського суспільства підтримувати. Неоліберальна економічна політика призвела до урізання державних бюджетів і справила руйнівний вплив на здатність держави надавати соціальне забезпечення, тим самим підрвавши можливості держав захистити своїх громадян. За цих умов підтримка організацій громадянського суспільства веде до просування цього сектору як політичного доповнення неоліберальної економічної політики. В “Індексі життєздатності НУО” за 2006 рік ідеться: “У більшості центральноєвропейських країн державні функції [були] децентралізовані, що призвело до виникнення нижніх рівнів державної адміністрації та структур самоврядування. Ці нові децентралізовані органи влади мають ширші мандати і великі ресурси й незрідка можуть надавати гранти на виконання державних програм НУО, що працюють на ввіреній їм території. Згодом місцеві органи влади усвідомили, що держава не в змозі надавати всі очікувані громадянами послуги і що ці послуги можуть бути, а в деяких випадках уже були передані НУО. Хоча державним інститутам знадобиться певний час, щоб налаштувати свою діяльність на співпрацю із сектором НУО, врешті-решт органи влади почали фінансувати НУО для надання послуг, яких вони самі надати не могли” [USAID, 2006: р. 40–41].

Хоча у XX столітті національні держави відійшли від прийнятої у XIX сторіччі моделі філантропічної (і волонтерської) підтримки сфери соціальних послуг, перехід до НУО повертає цей процес назад. Брак іноземних донорів також змушує організації громадянського суспільства розгортати діяльність, що приносить прибуток. Запровадження принципу “плати за послуги”, палко підтримуване АМР США, призводить до товаризації держсектору та згортання сфери надання послуг державою. Бажано це чи ні – питання політичних преференцій. Однак ці форми активності громадянського суспільства не сприяють “просуванню демократії”, яку обстоює політична філософія ЄС. Як уже зазначалося, асоціації громадянського суспільства як автономні “представники народу” попросту відсутні.

АМР США вважає, що в секторі НУО має розвинутися “змагальна” модель підзвітності державі, відмінна від “корпоратистської моделі громадянського суспільства, як у Німеччині”, і що треба уникати державного фінансування, яке перетворює асоціації громадянського суспільства на “громадські організації” [USAID, 2006: р. 41]. З точки зору ідеології АМР вочевидь бажаніше, щоб асоціації громадянського суспільства стали критиками держави, вийшовши таким чином на політичну арену. Маємо чергову ілюстрацію ідеологічної першості “органічного” англосаксонського типу громадянського суспільства перед більш “механічним”, описаним вище.

Виникнення феномена “кольорових революцій” увело громадянське суспільство як соціальний рух у політичну орбіту. В “Індексі життєздат-

---

¹ За різними оцінками, от 50% до 60% [USAID, 2006: р. 41].

ності НУО” за 2006 рік наголошується “трансформаційний вплив громадянського суспільства” і вказується, що режими (приміром, у Словаччині, Сербії, Грузії, Україні та Киргизії) спрямовують “енергію і ресурси” громадянського суспільства в річище “прозорості виборчої кампанії або опозиційного руху” [USAID, 2006: р. 22]. Утім, навіть АМР США визнає ці види діяльності контрпродуктивними (у 2006 році окремого нагадування удостоїлися Угорщина і Латвія [USAID, 2006: р. 2], інший характерний приклад — Україна) в тому плані, що суспільство починає скептично ставитися до діяльності НУО. Що характерно, кольорові революції зазвичай палко підтримуються закордонними спонсорами і керуються неоліберальними економічними та політичними поглядами.

НУО бракує ресурсів, рівень професійної підготовки зайнятих у них низький, а їхня інфраструктура слабка. Кількість активних членів громадянських служб незначна і ставить під сумнів їхню ефективність як автономних груп, що виражають суспільні інтереси. Сектору не вистачає здатності до організації й регульованих форм підзвітності та прозорості. Брак компетентності та прозорості скомпрометували НУО в очах громадськості. Є привід замислитися, чи є вони взагалі тими органами, які здатні ефективно взяти на себе обов’язки, що їх традиційно виконували органи місцевої і центральної влади. Хоча НУО відповідають перед своїми спонсорами, спостерігається відсутність підзвітності користувачам послуг або публічній сфері загалом. Сектор не в змозі реагувати на потреби потенційних користувачів послуг. Існує суцільна тенденція відмежування цих груп від суспільства. Як наслідок, суспільство ставить до них із недовірою, особливо коли уявлюється їхній зв’язок із закордонними політичними спонсорами, причетними до виборчої політики.

5. Висновки: яким є місце громадянського суспільства?

“Громадянське суспільство” можна проінтерпретувати як мережі взаємозв’язків, що існують у суспільствах двох різних типів: механічному й органічному. У тих західних суспільствах, які передусім ґрунтуються на англосаксонській моделі, громадянське суспільство є формою політичного самовираження і координації, базованої на автономних асоціаціях, що працюють у рамках капіталістичної ринкової моделі. Ця перша складова громадянського суспільства була визначена у вступі до статті. У суспільствах державного соціалізму громадянського суспільства в такому розумінні не було, хоча там існували мережі та групи, тісно пов’язані з державною системою. В останній перед розпадом державного соціалізму період дискурс “громадянського суспільства” набув ще одного виміру і став частиною контрідології, що делегітимує соціалістичну політичну систему — третя складова громадянського суспільства, визначена у вступі. У процесі побудови капіталізму та плюралістичної демократії в країнах — кандидатах на членство, форсованої політикою ЄС, який мав свої проблеми з легітимністю, просування громадянського суспільства стало політичною метою — соціальним компонентом руху до ринку і поліархії. У цьому разі друга складова, побудова ка-

піталізму, підкреслюється в неоліберальній економіці періоду перетворень, але абсолютно ігнорується в дискурсі громадянського суспільства.

На відміну від старих членів ЄС, де “нові режими управління” надавали альтернативні форми демократичної участі, в постсоціалістичних державах асоціації громадянського суспільства були не тільки заохочувані новою владою, а й формувалися нею. З цієї причини попередні форми асоціації були кардинально ослаблені, якщо не взагалі знищені, як того вимагала антиетатистська філософія, якою керувалися реформатори. Пропозиції щодо просування демократії виникли в період стрімких і всеосяжних змін у підвалинах суспільства: економічних (уведення внутрішніх і вихід на міжнародні ринки, приватизація державних активів), політичних (розчленовування ієрархічної політичної системи і встановлення плюралістичного устрою) і соціальних (формування нової класової системи і згортання старих систем соціального забезпечення, включно з гарантіями зайнятості). Усі ці процеси відбувалися паралельно і перешкоджали встановленню нових типів демократичної участі.

Ще однією перешкодою на шляху просування демократії стали нижчі, ніж у старих членах ЄС, ВВП та економіка, що переживала на ранньому етапі перетворень відчутний занепад. Через високу кореляцію між ВВП і життєздатністю асоціацій громадянського суспільства була відсутня важлива передумова розвитку автономного громадянського суспільства. Реального доходу і соціальної енергії населення було недостатньо для запуску процесу інвестування в політичні асоціації громадянського суспільства. Своєю чергою, зумовлені процесом перетворень економічний спад і соціальний вакуум призвели до штучного “творення” громадянського суспільства і вторгнення іноземних донорських капіталів, які зрештою виявилися контрпродуктивними, оскільки підривали автономію асоціацій (фундаментальний атрибут ліберальної концепції громадянського суспільства) і формували верству менеджерів і організаторів, підзвітних не клієнтам, а донорам.

У нових постсоціалістичних членах ЄС рівень членства істотно нижчий, а структури асоціацій громадянського суспільства куди слабші, ніж у старих. Якісні дослідження демонструють, що в перших ці асоціації слабо виражають соціальні потреби і не можуть надавати належного рівня послуг. У тому, що стосується асоціацій громадянського суспільства, пропозиції ЄС з введення нових форм демократії в постсоціалістичних державах — нових членах виявилися не настільки ефективними, як очікувалося. Отже, є кілька причин, що, зокрема, впливають зі “стартових умов” у групі нових членів ЄС. По-перше, легітимація процесу перетворень проходила під девізом просування політичного громадянського суспільства, при цьому головним завданням цього самого процесу було формування ринків і приватних компаній (економічного громадянського суспільства) замість зруйнованої етатистської системи; у результаті інститути влади стали набагато слабшими, ніж у старих членах ЄС. По-друге, до проблем державного управління додалися потрясіння і соціально дестабілізаційні ефекти економічних і політичних перетворень. По-третє, етатистські структури, впадкові від соціалістичного періоду, або були знищені, або залишилися у

вигляді відбитка інших етатистських типів сітєвих асоціацій, а не автономних асоціацій громадянського суспільства, як у капіталістичних країнах.

Новим посткомуністичним суспільствам Центральної і Східної Європи бракувало політичної спроможності для адекватного реагування на соціальну й економічну плутанину, що пішла за переходом до ринкового суспільства. Старий уклад було знищено — соціалістична держава втратила роль перерозподільника благ і функцію надання послуг. ЄС надав модель нового укладу, але реалізувати її не вдалося. Автономні асоціації громадянського суспільства не відповідали ролі реалізаторів політики і виразників інтересів. Типи асоціацій, пропаговані західними організаціями, виявилися несумісними зі спадщиною авторитаризму і соціалізму, так само як і з установленням соціально-демократичної держави загального благоденства, що, не виключено, краще гармоніювала б із попередньою етатистською формою соціального забезпечення.

Імовірно, неоліберальному політичному ухилу слід було протиставити сильнішу політичну опозицію. Але завадив політичний дефіцит: соціальної та політичної енергії забракло для опору тим положенням законодавства ЄС, що не відповідали потребам народу. Ясна річ, саме еліти ЄС сформулювали правила перетворень. Визначення переможців і переможених виходить за рамки цієї статті, але цілком очевидно, що всупереч завбаченням реформаторів, які прагнули перетворити державний соціалізм, масового збагачення і підвищення рівня життя не сталося, “громадянське суспільство” з попелу старої системи не виникло, а нові форми управління не привели до підвищення рівня демократизації. Принаймні не настільки, наскільки сподівалися широкі верстви громадян.

Системні вади нових держав виявилися наслідком політик перетворень¹. Можна запитати себе: чи можливий за умов посткомуністичних суспільств узагалі розвиток неприбуткового сектору “громадянського суспільства” як постачальника послуг, альтернативного державі всезагального благоденства. Спроби перейти до такої системи можуть ще більше послабити сектор державного надання послуг, що потерпає від жорстких бюджетних обмежень, продиктованих неоліберальною економічною політикою. Вплив іноземних донорів ще більше спотворив сферу надання послуг і став приводом для критики, що стверджує, ніби спонсований Заходом різновид громадянського суспільства є частиною його, Заходу, політичної гегемонії: “...громадянське суспільство починає дедалі менше нагадувати спосіб плекання демократичних прав і відповідальних урядів і дедалі більше — елемент панівної ідеології періоду після “холодної війни”: ліберального ринкового капіталізму” [Rieff, 1999].

Зараз, як і в пізньорадянській період, просування громадянського суспільства знову набуває форми ідеології, але цього разу як складова легітимації нового співвідношення сил, що передбачає гегемонію Європейського Союзу. Сильніше опертя на ринок і обмеження ролі держави як агента перерозподілу благ і соціального забезпечення поглиблює соціальну нерівність, що, своєю чергою, призводить до соціального напруження і

---

¹ Див. висновки статті Сіссенича: [Sissenich, 2008].

політичної нестабільності. Пропаговані ЄС “нові форми управління” могли б поліпшити участь у стабільних, ефективних і міцних демократичних суспільствах, що мають усталені автономні асоціації та форми представницької демократії. Але в обстановці формування капіталізму і поліархічних державних структур “нові форми управління” здатні радше підірвати, ніж усталити процес розвитку.

Джерела

- Alexander, J. C. (ed.) (1998) 'Introduction', in *Real Civil Liberties*, London: Sage.
- Bellamy, R. and Warleigh, A. (eds) (2001) *Citizenship and Governance in the European Union*, London: Continuum.
- Borzel, T. A., Buzogany, A. and Guttenbrunner, S. (2008) 'New modes of governance in accession countries', presented at The Role of Private Actors, NEWGOV Cluster Workshop, Berlin, July 3–5, p. 4.
- EU (1999) *The Role of Civil and Contribution of Civil Society Organizations in the Building of Europe*, CES 851/99D/GW, 22 September 1999, Brussels: EU.
- Gouldner, A. W. (1980) *The Two Marxisms*, New York: Oxford University Press.
- Haller, M. (2008) *European Integration as an Elite Process*, London: Routledge.
- Halman, L. (n.d.) *The European Values Study: A Third Wave*, Tilburg University, <http://www.europeanvaluesstudy.eu/eus/surveys>
- Hann, C. (1966), 'Introduction: Political society and civil anthropology', in C. Hann and E. Dunn (eds), *Civil Society: Challenging Western Models*, London: Routledge.
- Howard, M. (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Howell, J. (1999) 'Manufacturing civil society from the outside', paper presented at EADI Conference, September.
- Irvine, J., Miles, I. and Evans, J. (1979) *Demystifying Social Statistics*, London: Pluto.
- Lane, D. (2006) 'Civil society formation and accountability in the new post-socialist EU member states', in H. Pleines (ed.), *Participation in Civil Society in New Modes of Governance, The Case of the New EU Member States*, Arbeitspapiere und Materialien, No 74, Bremen: Forschungsstelle Osteuropa Bremen, pp. 7–21.
- Pollis, A. and Schwab, P. (eds) (1979) *Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives*, New York: Praeger.
- Rakusanova, P. (2008) 'European Civil Society: Reality or wishful thinking', NEWGOV cluster workshop, Berlin, May, p. 9.
- Rieff, D. (1999) 'Civil society and the future of the nation-state', *The Nation*, 22 February, <http://www.thenation.com>
- Scientific Objectives of the NEWGOV Project: A Revised Framework (n.d.) Version 4; 2nd NEWGOV Consortium Conference, www.eu.newgov.database.
- Sissenich, B. (2008) 'Weak states, new modes of governance and enlargement', paper presented at NEWGOV Cross-Cluster Workshop, Berlin, May 8_10.
- USAID (2006) *United States Agency for International Development, Bureau for Europe and Asia, 2006 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia*, http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/2006/index.htm
- World Bank (2004) *World Development Report*, New York: Oxford University Press.

Переклад з англійської Дмитра Гломозди